

“PLANØKONOMI I MÆLKEHANDELEN”

Den storkøbenhavnske mælkeordning, 1939-1971

Af Henning Bro

Sådan betegnedes i 1971 i mejeriet Enighedens 75 årsjubileumsskrift den mælkeordning, der gennemførtes i Storkøbenhavn i 1940. I forhold til sovjetisk forståelse af planøkonomi noget af en overdrivelse, men i hvert fald et af de stadig flere markedsindgreb, som den fremvoksende velfærdsstat gennemførte ikke blot under de særlige forhold under først verdenskrig, men i første omgang op til miden af århundredet.

Dermed er mælkeordningen en lille flig af ikke blot velfærdsstat- og arbejderbevægelseshistorien, men også historien om hvordan sådanne indgreb blandt mange andre gennemførtes i den multikomunale byregion, som hovedstadsmetropolen havde udviklet sig til siden slutningen af det 19. århundrede. Denne artikel, har med fokus på hovedstadsmetropolen til formål at analysere: 1) baggrunden for den bymæssige mælkeordning, der gennemførtes i 1940 2) mælkeordningens implementering i og betydning for metropolen og dens lønarbejderbefolkning med særlig vægt på den første implementeringsfase mellem 1940 og midten af 1950'erne.

Baggrundsanalysen baseres på: Dels den samlede arbejderbevægelses bestræbelser for både at bedre de brede lønarbejderlags levevilkår og at lette de elementære livsfornødenheders udgiftsandel af dette lags forbrugssammensætning. Dels de særlige forhold, der fra slutningen af det 19. århundrede kendetegnede forarbejdning og distribution af mælk i hovedstadsmetropolen. Udgangspunktet er en analyse af den politisk-administrative proces bag mæl-

keordningen, dens særlige implementering i hovedstadsmetropolen og de her opnåede resultatet frem til midten af 50'erne. Artiklens afdækker træk ved mælkeordningens fastholdelse og videre udmøntning i metropolen frem til ordningens afvikling i 1971. De mest centrale træk ved den bymæssige mælkeordning er afdækket i to hovedværker om det danske mejeribrugs historie, der enten er skrevet af forfattere med tilknytning til branchens virksomheder eller udgivet af dens organisation.¹ Branchens interesser i forhold til mælkeordningen er dermed fremherskende i disse værker, mens de brede lønmodtagerlags (forbrugernes) interesser udgør den analytiske tilgang i denne artikel.

Analysen baseres på de betænkninger, der lå til grund for mælkeordningens etablering, fastholdelse og afvikling, og den lovgivningsproces, som i den forbindelse kan udledes af både Rigsdagens og senere Folketingets trykte forhandlinger og de lovudfyldende bekendtgørelser og cirkulærer. Til en nærmere afdækning af mælkeordningens implementering i hovedstadsmetropolen inddrages forhandlingsprotokoller og journalsager fra arkivet efter Sekretariatet for Storkøbenhavns Kommunale Mælkeudvalg, der er afleveret til Frederiksberg Stadsarkiv, idet Frederiksberg Kommune varetog udvalgets sekretariatsfunktion.

Hovedstadsmetropolen forstås som den byregion, der fra midten af det 19. århundrede og til midten af det følgende kom til at omfatte funktionelt forskelligartede og interagerende byenheder: En centralby (det indre førindustrielle København) med finansiell, administrativ og servicemæssig virksomhed, tre omliggende bylag med industri- og boligområder på de københavnske og frederiksbergske bro- og bykvarterer og yderdistrikter samt et uden om hovedstaden (København-Frederiksberg) 5-15 km bredt koncentrisk bælte med bolig- og industriforstæder fra Øresundskysten i nord til Køge Bugt i syd.² I den første efterkrigstid igangsattes dannelsen af forstadsbånd, der fra det koncentriske forstadslag begyndt af vokse op til den omgivne ring af købstæder: Helsingør, Hillerød, Frederikssund, Roskilde og Køge.³ Hovedstadsmetropolen har som følge af denne geografiske spredning været genstand for forskellige geografiske afgrænsninger,⁴ men betragtes i denne artikels sammenhæng, som de områder, der omfattedes af det storkøbenhavnske mælkeudvalgs område.

Ved de brede lønmodtagerlag forstås i artiklen fag- og ufaglærte arbejdere og det lavere funktionærslag, som ikke havde ledelsesfunktioner eller en videregående funktionæruddannelse.⁵

Arbejderbevægelsens tre søjler

Udover de langsigtede demokratisk-socialistiske mål i henseende til ejendomsret og økonomisk styring, stod en sikring og højnelse af de brede lønmodtagerlags levevilkår centralt i arbejderbevægelsens tre søjler, i form af:

Før det første fagbevægelsens kamp for bedre løn- og arbejdsforhold. For det andet de socialdemokratiske bestræbelser for at forme et med vor tids termer velfærdsstatsligt socialt sikrende og omfordelende velfærdssystem med offentlige indkomstoverførelse og service- og institutionstilbud indenfor det social- og sundhedsmæssige område, uddannelse- og kultursektoren og boligområdet. For det tredje Kooperationen, hvis virksomheder opbyggedes på principper om demokratisk og økonomisk selvstyre, og udover de rent produktionsmæssige i vid udstrækning tillige omfattede de velfærdsområder, der indgik som centrale elementer i det brede lønmodtagerslags levevilkår.

Table 1. Forbrugssammensætningens procentvise fordeling, 1931

Samlet forbrugsudgift i kr.	2-3000	3-4000	4-5000	5-6000	6000 el. mere
Hovedstaden					
Fødevarer	43,1	32,8	31,2	34,2	31,6
Beklædning	7,4	11,1	12,5	11,6	13,5
Bolig	22,1	15,1	13,9	13,9	12,9
Brændsel og belysning	4,5	3,8	3,7	3,7	3,0
Skatter	3,0	4,2	4,3	4,1	4,4
Kontingenter	4,6	7,6	7,6	6,5	6,0
Andre udgifter	15,2	25,4	26,8	26,0	28,6
Total	100	100	100	100	100
Provinskøbstæder					
Fødevarer	35,4	31,6	29,8	27,8	31,1
Beklædning	11,5	13,1	13,5	13,0	14,4
Bolig	15,0	14,1	14,0	14,6	10,2
Brændsel og belysning	6,1	5,4	5,4	4,6	3,2
Skatter	4,0	5,2	5,8	6,7	6,6
Kontingenter	9,7	8,9	8,8	8,6	5,9
Andre udgifter	18,2	21,7	22,7	25,2	28,8
Total	100	100	100	100	100

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. r., 100.bd., 1 hf., 1931, s. 27

Levevilkår, der, udover tilførsel af indkomster og service- og institutionsydelse fra mellemkrigstidens velfærdssystem, var afhængig af indkomstens størrelse og dermed forbrugets omfang og fordeling på udgifter til elementære livsfornødheder og andet forbrug (tabel 1). Udgiftsposten "andre udgifter", der i byerne i 1931 udgjorde en med forbruget og indkomsten stigende andel af den samlede forbrugssammensætning, gik udover betaling for læge- og sygehusbetaling til:⁶ Tandlægebehandling, kollektiv transport, personlig pleje, vin, spiritus, tobak, eget transportmiddel, begravelse, forsikrings- og bankyelser, radio, bøger, blade, aviser, uddannelse, anvendelse af kultur- og fritidstilbud, fortæring udenfor hjemmet, rejser, fornøjelser, varige forbrugsgoder m.m. Der var altså tale om produkter og serviceydelser, der i 1931 indgik med 15-18 og næsten 30 procent i de henholdsvis laveste og højeste bymæssige indkomstgruppers forbrug. Disse forsøgte Kooperationen at tilvejebringe på en bedre og billigere måde for det brede lønmodtagerlag: På det sociale område bl.a. gennem Arbejdernes Livsforsikring (1903), Arbejdernes Ligkistemagasin (1908), Arbejdernes Landsbank (1919) og Dansk Kooperativ Assurance (1929). På uddannelses- og kulturområdet f.eks. via bogforlaget Fremad (1912), Arbejdernes Oplysningsforbund (1924) Arbejdernes Kunstforening (1936), Dansk Folkeferie (1938) og Arbejderbevægelsen Teatercentral (1946).⁷

Udover en relativt mindre både kontingentbetaling til de statssubsidierede sociale forsikringskasser og skattebetaling, hvis andel af forbruget (i kraft af den progressive beskatning) øgedes med indkomsten og var den økonomiske forudsætning for den fremvoksende velfærdsstat, indgik, blandt de elementære livsfornødheder, fødevarer og bolig som de tungeste poster i de brede lønmodtagerlags budget. De mindre og ofte kvalitativt langt dårligere boliger, som disse lag var henvist til, udgjorde således den næststørste budgetandel, der endog var faldende med stigende indkomst og forbrug. I hovedstaden og provinskøbstæderne med budgetandele i 1931 på henholdsvis 22 og 15 procent, der stod i grotesk modsætning til de boligandele på 13 og 10 procent i forbrugssammensætningen, som repræsenterede de højeste indkomstgruppers uden sammenligning større og kvalitativt bedre boliger. De almennyttige boligselskaber, som arbejderbevægelsen, til billiggørelse og forbedring af boligbyggeriet, oprettede fra 1912 først i hovedstaden og siden i de større provinsbyer, fik da også en meget udtalt tyngde i Kooperationen. Sammen med stats- og kommunal subsidiering af både disse selskabers og andre former for foreningsbaseret og kommunalt boligbyggeri var de afgørende for, at det sociale byggeri under første verdenskrig og i mellemkrigstiden kom til at udgøre mellem en tredjedel og to tredjedele af den københavnske produktion af nye 1-3-værelses lejligheder.⁸

Tabel 2. Fødevareudgifternes procentvise fordeling efter samlet fødevareforbrug, 1931

Samlet forbrugsudgift i kr. 2-3000 3-4000 4-5000 5-6000 6000 el. mere

	Hovedstaden				
Brød, mel, gryn m.m.	15,6	13,9	14,3	13,9	13,1
Kolonialvarer	10,9	11,1	10,5	10,3	8,7
Grøntsager og frugt	10,3	11,3	11,6	11,7	12,5
Flæsk, kød, pålæg	26,4	24,2	24,0	25,3	29,7
Smør, Margarine, fedt	11,6	9,8	10,0	10,0	8,6
Mælk, ost, æg	14,5	15,2	15,1	14,7	11,6
Fisk	4,5	2,6	3,1	3,0	3,0
Øl, sodavand m.m.	5,3	10,2	9,6	10,0	11,5
Andre fødevarer	0,9	1,7	1,8	1,1	1,3
Total	100	100	100	100	100

	Provinskøbstæder				
Brød, mel, gryn m.m.	16,6	16,2	15,9	14,8	11,8
Kolonialvarer	14,4	13,7	12,9	12,1	11,5
Grøntsager og frugt	10,5	10,4	10,5	12,6	13,6
Flæsk, kød, pålæg	21,6	23,1	22,8	25,1	29,2
Smør, Margarine, fedt	11,6	11,2	10,9	10,7	9,4
Mælk, ost, æg	17,0	16,7	16,3	14,6	14,3
Fisk	2,0	2,5	2,2	3,1	1,9
Øl, sodavand m.m.	4,1	4,8	5,7	4,4	7,3
Andre fødevarer	2,2	1,4	2,9	2,6	0,8
Total	100	100	100	100	100

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. r., 100.bd., 1 hf., 1931, s. 40.

Den største post på de brede lønmodtagerlags budget udgjorde imidlertid fødevarer, hvis budgetandel tillige var faldende med stigende indkomst og forbrug. I hovedstaden og provinskøbstæderne bestod de af budgetandele, der

med henholdsvis 43 og 35 i 1931 oversteg de 32 og 31 procent af forbruget, som de højeste indkomster anvendte på fødevarer. Til indkøb og distribution af gode og billige fødevarer fik de brugsforeninger, som arbejderbevægelsen fra år 1900 etablerede i større byer, da også en næsten tilsvarende position i kooperationen som de almennyttige boligselskaber. Mest udtalt i hovedstaden, hvor der tidligt oprettedes 15 arbejderbrugsforeninger, som fra 1916 samme med andre indgik i Hovedstadens Brugsforening, der siden fik et stort antal forretninger i både hovedstaden, dens forstæder og et større antal provinsbyer.⁹

Samtidig koncentreredes kooperation produktionsvirksomheder i særlig grad til fødevarerområdet, der også i 1931 var kendetegnet af betydelige indkomstbestemte forskelle (tabel 2). Brød, kolonialvarer, mælkeprodukter og lign. samt fisk udgjorde en, med indkomstens stigning, faldende andel af forbrugsudgifterne, mens det modsatte forhold gjorde sig for grøntsager, kød, pålæg, øl, sodavand m.m. og andre fødevarer.

Også på dette område var der signifikante sociale forskelle, der blev afgørende for, at arbejderbevægelsens kooperation etablerede en række virksomheder indenfor fødevarerproduktion- og forsyning, bl.a. Arbejdernes Fællesbagerier (1886), Arbejdernes Kødforsyning (1899) og Bryggeriet Stjernen (1902). Til dækning de godt 5 procent af forbruget, som opvarmning udgjorde, etableredes i 1916 desuden Arbejdernes Brændselsforretning og Arbejdernes Kul- og Koksimport.¹⁰

Mælkeprodukter blev ikke desto mindre den tungeste post i de brede lønarbejderlags fødevarerforbrug. Blandt de laveste indkomstgrupper i hovedstaden og provinskøbstæderne i 1931 med andele på ikke mindre end 26 og 29 procent, som dermed oversteg de 19 og 23 procent af fødevarerudgifterne, som de højeste indkomstgruppers anvendte til mælk, fløde, smør, ost m.m. Ønsket om produktion af gode og billigere mælkeprodukter lå da også bag stormejeriet Enigheden, da det foranlediget af en arbejdskonflikt på Københavns Mælkeforsyning, oprettedes i 1897 som en del af arbejderbevægelsens kooperation.

Enigheden opkøbte senere Lautrupgård i Ballerup (1922), der hurtigt fik en stor besætning af malkekvæg og senere blev til et mønstermejeri til fremstilling af børnemælk. Som suppleringsmejerier opkøbtes 1919 Måløv Mejeri og 1943 mejeriet Fremtiden i Stensved ved Vordingborg, der desuden fik osteproduktion. Endelig oprettedes i 1936 en selvstændig filial af Enigheden i Århus.¹¹

Mælkeproduktionens markedsanarki

Baggrunden for mælkeprodukternes betydelige andel af de brede lønmodtagerlags fødevarerudgifter i hovedstaden og dens forstæder var betinget af den struktur, der kendetegnede mælkenes forarbejdning og detailsalg.

Allerede da København fra starten af 1600-tallet udviklede sig til landets eneste storby af europæiske dimensioner, blev mælkeproduktion en del af jordbrugsspecialiseringen i den omliggende inderste rurale produktionszone. En specialisering, der forstærkedes af Københavns forvandling fra en forindustriell fæstningsby med 130.000 indbyggere til en hovedstadsmetropol med 1,2 mio. indbyggere mellem midten af det 19. og 20. århundrede.

Med metropolens kraftigt stigende folketal øgedes efterspørgslen også på mælkeprodukter, samtidig med at stigningerne i ejendomspriser- og skatter blev så kraftig i de fremvoksende forstæder, at det her tilbageværende stedlige jordbrug fra slutningen af det 19. århundrede måtte yderligere specialiseres af hensyn til dets rentabilitet.

Det blev grundlaget for der på gårdene i metropolens opland etableredes en primitiv form for mejeridrift, idet fløden her adskiltes fra mælken inden, de to produkter førtes til hovedstadens mælkeudsalg, bagerier, hoteller, restauranter og private husholdninger eller forretninger i de tidligste forstæder. Samtidig dannedes der til samme afsætningsmarked særlige mælkeforpagterordninger, som indebar, at gårdene solgte mælken til såkaldte mælkeforpagtere.

Disse rådede for det meste over eget hus med en rummelig kælder, hvor mælken blev oparbejdet og forarbejdet på samme måde som på gårdmejerierne. Ofte var der til de små bedrifter tilknyttet et svinehus, hvis lille grisebestand fodredes med mælkeaffald (bl.a. valle), samt køkkenaffald og bærmælk, som mælkeforpagterne hjemtog fra restauranterne i hovedstaden, når har de var der for at afhænde mælkeprodukter.

Som følge af den korte afstand og af hensyn til flødens og mælkens holdbarhed blev ordningerne med gårdmejerier og mælkeforpagtere særlig udbredt i det inderste metropolopland. Det hindrede, at der her opstod andelsmejerier, der ellers blev stærkt udbredt både i metropolens perifere opland og i landet som helhed.¹² Det bevirkede samtidig, at de driftigste af mælkeforpagterne uddannede sig til mejerister og etablerede et større antal privatmejerier i hovedstadens yderdistrikter og i det indre metropolopland, hvor forstæderne voksede frem.¹³

Trods disse brede initiativer medførte den stadig stigende efterspørgsel på både mælk og fløde, at store kapitalkræfter kom til at gøre sig gældende også på dette område og var afgørende for at hovedstaden på to af Frederiksbergs nyudlagte industrikvarterer fik to stormejerier: Dels Det Danske Mælke-Compagni (1895), der havde overtaget Københavns Mælkeforsyning og forsatte driften her under navnet Mejeriet Solberg og siden opkøbte andre privatejede mejerier i hovedstaden og metropoloplandet. Dels Trifolium (1901), som var oprettet af modermejeriet i Haslev, foretog tilsvarende mejeriopkøb som konkurrenten og rådede over en mælkebedrift i Høje Taastrup Sogn.¹⁴

*Mælkeforpagter
Niels Ingvarsen og
frue foran deres
hus i 1914 i byg-
den i Mørkhøj
(Gladsaxe Sogne-
kommune). Huset
rummede også
hans lille mælkeri.
Efter dettes nedlæg-
gelse blev jorden
udlagt som en del
af et større gart-
neri. Den helt ka-
rakteristiske ud-
vikling i jordbru-
get, der i hoved-
stadsmetropolens
indre opland grad-
vist fortrængtes af
mellemkrigstidens
større forstadsdan-
nelse (Gladsaxe
Byarkiv)*

Den fremvoksende hovedstadsmetropol nåede op gennem den første del af det 20. århundrede op på 108 mejerier fordelt ikke blot på de to privatkapitalistiske stormejerier og arbejderkooperationens tilsvarende Enigheden, der tilsammen i slutningen af 30'erne stod bag 39 procent af mælkeforarbejdningen, men også et større antal mindre privatmejerier og en, trods konkurrencen fra egentlige mejerier, forsat relativ stor underskov af gårdmejerier og mælkeforpagtere, hvor produktionens hygiejniske forhold var særdeles problematisk. Hertil kom, at mejeriernes leveranceområder ofte overlappede hin-

anden og samtidig var spredt udover større dele af metropolen. Salget af mælk til forbrugerne var fordelt på 2.046 ismejerier, 906 bagerier og brødsudsalg, 481 brugsforeninger og andre detailforretninger (kolonial-, smør-, kaffe-, oste- og tobaksforretninger) samt 379 detailvogne, hvorfra kørende mælkehandler leverede mælk til butiksudsalg og på forbrugernes bopæl. Dette udgjorde et markedsanarki på både produktions- og distributionssiden, der førte til så høje omkostninger, at forskellen mellem prisen på mælk, som forhandles til forbrugerne, og den pris, den indkøbtes til ved stalddøren, udgjorde mere end 100 procent.¹⁵ Mælken var samtidig af forskellig kvalitet, idet stor-mejerierne varmebehandlede mælkeprodukterne, mens de mindre producenter undlod en sådan bearbejdning.¹⁶

Mælkeordningens etablering

Disse forhold, var det regeringsledende socialdemokratiske parti særledes opmærksom på som følge af den betydelige andel, som mælkeprodukter udgjorde af den i forvejen høje andel, som fødevarerudgifter havde i de brede lønmodtagerlags samlede forbrug. Ikke blot i hovedstadsmetropolen, men også i købstæderne, hvor markedsanarkiet dog var mindre udtalt end i metropolen.¹⁷ Det var afgørende for, at regeringen i juni 1939 nedsatte en kommission under Handelsministeriet, der skulle kulegrave mælkeproduktions- og distributionsstrukturen for på dette grundlag at give forslag til den strukturomlægning, der kunne reducere forbrugerprisen på mælkeprodukter.

Helt i tråd med verdenskrigens og siden mellemkrigstidens fremvoksende korporatistiske politisk-administrative system, sammensattes kommissionen med repræsentanter for mælkeproduktion- og handel, forbrugere og ministeriet. Året efter mundede kommissionsarbejdet ud i en beretning med et detaljeret lovforslag, som skulle virkeliggøre de intentioner, der var nedlagt i kommissionskommissoriet.¹⁸

Efter lovforslagets skulle der, efter den hidtidige statslige sektorstyring, i hver af landets enkelte byer oprettes et centralstatsligt centraliseringsudvalg og et centralstatsligt tilsynsråd til kontrol af efterlevelsen af udvalgets dispositioner.¹⁹ Da denne implementeringsform først på længere sigt ville reducere priserne på mælkeprodukter i byerne, og priserne på disse og andre fødevarer var steget betydeligt siden besættelsen 9. april 1940, fremlagde den socialdemokratiske ledede samlingsregering i juli et nyt og helt andet lovforslag.

Forslaget indeholdt en hidtil forholdsvis ukendt lovgivningsform, der, med henblik på en hurtigere implementering, i en kortfattet rammelov, bestemte at Handelsministeriet kunne udvirke, at bykommunerne skulle rationalisere bearbejdning af, handel med og fordeling af mælk og fløde, og at en sådan

Arbejderkooperationsmejeriet Enigheden i Lygteindustriområdet på den inderste del af det københavnske Bispebjerg i 1949 (Københavns Stadsarkiv)

virksomhed alene kunne udøves i henhold til en af kommunerne givne tilladelse og maksimal forbrugerpris.²⁰ En kommunal opgave, som ville blive reguleret af lovudfyldende bestemmelser, som bemærkningerne til lovforslaget antydede (efter forhandling med kommunerne og relevante erhvervsorganisationer) ville kunne omfatte kommunal koncessionering af mælkeforarbejdnings- og handel.²¹

Ved Rigsdagens behandling af lovforslaget betegnede den socialdemokratiske ordfører, Nina Andersen, de høje mælkepriser som en “katastrofe” for navnlig de mindre bemidlede og særlig deres børnerige familier. Selv om lovforslagets bestræbelser for nedsættelse af priserne på mælkeprodukter for bybefolkningens havde en universalistisk karakter, hæftede Nina Andersen sig ved dets betydning for de brede lønmodtagerlag og betragtede derfor den bebudede koncessionering på området som nødvendig.²²

Det var dog et skridt, som Venstres ordfører Hans Conrad Koefoed stærkt advarede mod, da han ud fra partiets liberalistiske tilgang, bemærkede:

“Den enkelte samfundsborger gør kun noget prisværdigt, når han søger at skaffe sig selv et levebrød”.

Koefoed frygtede, at koncessioneringstendensen i lovforslaget ville brede sig til andre erhvervsområder og rådede derfor til “varsomhed, da man jo aldrig kan ønske den private foretagsomhed stækket”.

I den nydannede samlingsregerings ånd konstaterede Koefoed dog, at “det politiske samarbejde, som nu er indledt – om det ellers skal føre til noget – baseres på et vist tillidsforhold partierne imellem”.²³ Et standpunkt, som den konservative ordfører, Kresten Amby, tilsluttede sig, idet han med partiets traditionelle større lydhørhed overfor bybefolkningens forhold og uden forbehold i forhold til lovforslaget ønskede handelsministeren “lykke til” i den videre implementeringsproces.²⁴

Den mest udtalte modstand mod lovforslaget blev fremført af ordføreren fra Bondepartiet,²⁵ Svend Nielsen, der erkendte, at der måtte ske en nedsættelse af forbrugerpriserne på mælk, men foreslog:

“At der gives et monopol til denne sags ordning, og jeg tror også, at De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation er den eneste organisation, som kan ordne den sag på en fuldt tilfredsstillende og tryggende måde for både forbrugere og producenter”.²⁶

Trods at Niensens forslag åbenlyst prioriterede producentsidens interesser i forhold til forbrugernes, afspejlede det et samtidigt statskorporativt tankesæt, i form af, på forhånd af staten, udpegede organisationer, der, integreret i denne statsform, på kapitalejernes vilkår neutraliserede modsætningsforholdet til andre gruppers interesser: Forbrugere, lønarbejdere m.m.

Udover Venstres ønske om, at Handelsministeriet ved den kommende lovs implementering skulle forhandle med Mejeriernes Fællesorganisation, hvor landbobevægelsens andelsmejerier havde en betydelig repræsentation, og Bondepartiets forslag om, at denne organisation skulle kunne nedlægge veto i forhold til ministeriets dispositioner ved gennemførelsen af den kommende lov, fik det lovforslag, der blev grundlaget for byernes mælkeordning en let vej gennem Rigsdagen. Kun Bondepartiet stemte imod, mens nogle Venstrefolk afholdt sig fra at stemme.²⁷

Storkøbenhavns kommunale Mælkeudvalg

11 dage efter rammeloven trådt i kraft udsendte Handelsministeriet den bekendtgørelse, der skulle udfylde lovens ramme. Herudfra skulle købstadskom-

Mejerieriet Solberg i 1935 i det frederiksbergske Svømmehalskvarters industriktarter, der lå mellem kvarterets randkarre etagebebyggelse med små lejligheder og Frederiksbergs banegårds meget store godsterræn (Frederiksberg Stadsarkiv)

munerne og kommunerne i dele af hovedstadsmetropolen gennemføre foranstaltninger således, at handel med og fordeling af mælk og fløde blev så rationel, at de dermed forbundne omkostninger blev mindst mulige. For at skabe regionale ensartede forhold på området i metropolen skulle disse foranstaltninger gennemføres under ét i Københavns, Frederiksberg, Gentofte, Rødovre, Hvidovre, Glostrup, Herlev, Gladsaxe, Lyngby-Taarbæk, Søllerød, Tårnby, St. Magleby og Dragør kommuner. Der nedsattes et regionskommunalt udvalg med tre repræsentanter fra Københavns Kommune, to fra Frederiksberg Kommune, en fra Gentofte Kommune og to omfattede de øvrige kommuner.²⁸

På det grundlag oprettedes efterfølgende Storkøbenhavns Kommunale Mælkeudvalg (herefter betegnet mælkeudvalget), der, ligesom købstadskommuner, som ønskede at blive en del af lovens og bekendtgørelsens mælkeordning, skulle gennemføre ordningen på kort og længere sigt. På den korte bane skulle mælkeudvalget efter forhandling med de interesserede gennemføre prisnedsættelse i form af en højeste detailhandelspris for mælk og fløde. Prisnedsættelsen baseredes på de besparelser i mælkehandlen, der ville følge af det antal mindre mælkeudsalg, der ville forsvinde ved bekendtgørelses bestem-

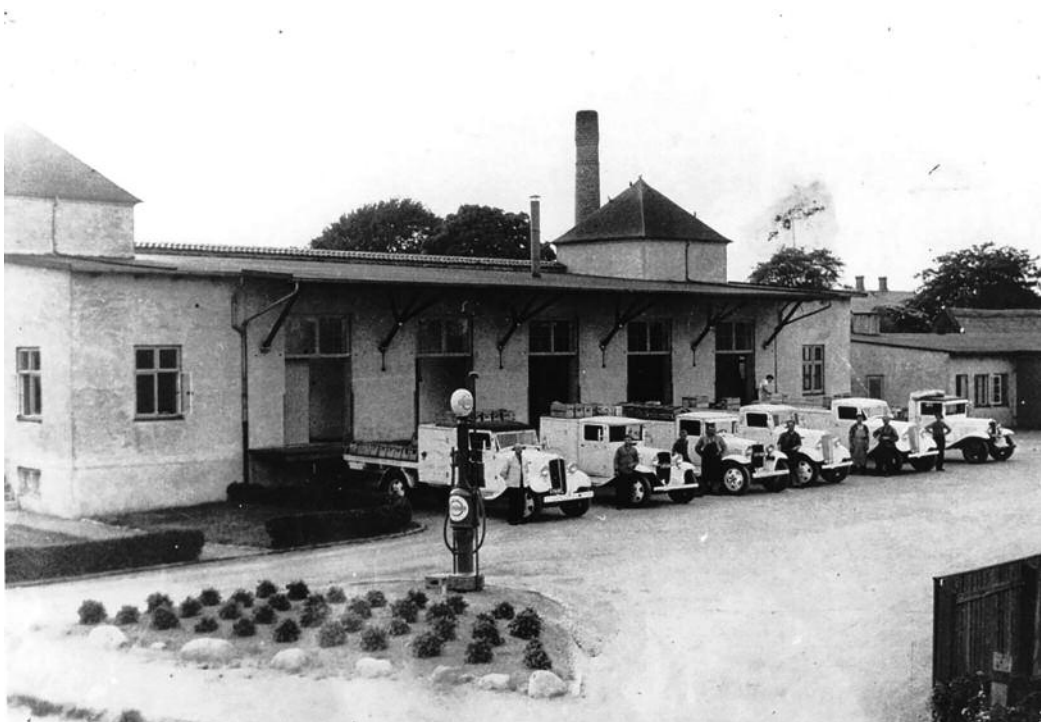
melse om, at salg af mælk og fløde fremover kun måtte finde sted fra forretninger, der havde åbnet alle ugens dage og herudover forhandlede en række beslægtede produkter.²⁹

Mælkeudvalget skulle desuden sikre, at der pr. 5.000 indbygger fandtes mindst et udsalg, hvorfra der kunne sælges varmebehandlet mælk. Kun med udvalgets godkendelse måtte der gennemføres oprettelse, salg og omlægning af mælkevognsruter, udsalgssteder for mælk og fløde samt engros mejerier.

Efter bekendtgørelsen skulle mælkeudvalget på den lidt længere bane, efter forhandling med de involverede, gennemføre den rationalisering i mælkehandlen, som kunne føre til de videre besparelser, der var forudsætningen for yderligere prisnedsættelse. Udvalget skulle samtidig godkende fremtidige detailhandelspriser på mælk og fløde og give tilladelse til fremtidig bearbejdning af, handel med og fordeling af mælk og fløde.

Som forudsat i bekendtgørelsen fik de interesserede indenfor en måned mulighed for at fremsætte forslag om rationalisering af såvel mejerisektoren som mælkedetailhandelen, men da der ikke indkom forslag herfra, indledte mælkeudvalget selv arbejdet med at tilrettelægge en mælkeordning for størsteparten af den daværende hovedstadsmetropol. Dette arbejde var på forhånd nærmere skitseret i et cirkulære fra Handelsministeriet fra september 1940.³⁰

Gladsaxe Mejeri hørte til et af de mindre forstadsmejerier. Her med dets vognpark i slutningen af 40'erne (Gladsaxe Byarkiv)

Med tilslutning fra socialdemokratiske stemmer fra Københavns Kommune og de to repræsenterede forstadskommuner nåede mælkeudvalget frem til et forslag, der ville reducere de 108 mælkerier til blot otte og samtidig føre til en omfattende afvikling af mælkeudsalgene. Fra de konservativt ledede kommuners side (Frederiksberg, Gentofte og Søllerød) udtryktes dog stærk modvilje mod en så gennemgribende ordning og stillede til gengæld forslag til en kommunal fastlagt maksimalpris på mælk. En løsning, som ikke ville føre til en nedbringelse af mælkepriserne, da maksimalprisansættelse i praksis tog udgangspunkt i de eksisterende produktionsomkostninger, som mælkeordningen netop tilsigtede at nedsætte.

Da det fra Handelsministeriets side forudsattes, at mælkeudvalgets forslag kunne opnå tilslutning fra hver af de kommuner, der var repræsenteret i udvalget, lykkedes det for en periode de konservative kommuner at blokere for mælkeudvalgets arbejde, til skade for Københavns Kommune og størstedelen af forstadskommunerne, der havde en større andel af brede lag af lønmodtagere end Frederiksberg og i særdeleshed i Gentofte og Søllerød kommuner.

Med de fastlåste positioner mellem de socialdemokratiske og konservative kommuner, blev der først opnået en mælkeordning med Handelsministeriets direkte involvering i de mellemkommunale forhandlinger. Resultatet blev, at mælkeudvalgets oprindelige forslag blev gennemført, dog med den indrømmelse til de konservative kommuner, at antallet af mejerier, der skulle fortsætte, ansattes til 16 (tabel 3). En forringelse af mulighederne for at gennemføre en omkostningsreducerende rationalisering af mejerierne, da en række af de små mejerier kom med i den endelig godkendte mælkeordning.

Udvælgelsen af de 16 ud af 108 mejerier blev foretaget af et sagkyndigt udvalg, der tog stilling til de bedst egnede i henseende til størrelse, maskineri, bygninger og beliggenhed. De først 16 og fra 1944 13 mejerier (tabel 3),³¹ der fik koncession og dermed eneret på indførsel, behandling og engrosforhandling med mælk og fløde, fik hver sin på forhånd fastlagte del af hovedstadsmetropolen at levere mælkeprodukter til.

Med selve hovedstadens andel på 71 procent af den samlede befolkning i de kommuner i hovedstadsmetropolen,³² der indgik i mælkeudvalget, var de tre hovedstadsstormejeriers engrossalgskvotepå 73 procent og særlig hovedstadsmejeriernes samme på 82 procent noget større end den kvote, som mælkeudvalget tildelte forstadsmejerier. Det var en følge af, at stormejerierne også fik en del af forstæderne som afsætningsområde.

Table 3. Concessioned dairies and their sales share in percent, 1959-1967

	1959	1967
Trifoliums Mælkeforsyning	24,3	25,5
A/S Det danske Mælke-Compagni	24,3	25,5
A/S Mejeriet Enigheden	24,3	25,5
Mejeriet Lyshøj (Valby)	5,0	5,6
Jægersborg Allés Mejeri	5,0	5,6
Mejeriet Søholm (København/Brønshøj)	3,45	4,05
A/S Dronninggård Mejeri (Holte)	2,55	
A/S Lyngby Mejeri	2,25	
Gladsaxe Mejeri	2,15	2,75
Glostrup Mejeri	2,05	2,75
I/S Rødovre Mejeri	2,05	2,75
Vanløse Mejeri	1,35	
Hellerup Mejeri	1,25	
Total	100	100

Kilde: Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965, s. 21.

Til indehavere af det store antal nedlagte mejerier udbetaltes erstatning for såvel produktionsanlæg efter vurdering af en særlig vurderingskommission, mens der blev givet erstatning til de lønarbejdere, der enten ikke havde fået ansættelse ved de opretholdte mejerier, eller her var blevet ansat til en lavere løn.

Udover reduktionen og koncessioneringen af hovedstadsmetropolens mejervirksomhed gennemførte mælkeudvalget en gennemgribende rationalisering af mælkenes detailhandelssalg. Med de særbestemmelser, som bekendtgørelsen angav for mælkeudsalg, forsvandt på forhånd et stort antal butikker med et større og blandet varesortiment. Et mindre antal forsvandt samtidig ved, at der ydedes en mindre erstatning til forretninger, som ophørte med salg af mindre kvanta mælk og fløde.

For yderligere at fremme reduktionen af mælkeudsalg foretog mælkeudvalget en gennemgang af samtlige mælkeudsalg. Herudfra fastlagdes, ud fra både hver enkelt udsalgs mælkeomsætning, indretning og afstand til nærmeste

udsalg og den omgivende bydels fremtidige bebyggelses- og befolkningsudvikling, hvilke udsalg, der skulle nedlægges eller opretholdes ved de ejerskifter, som udvalget efter bekendtgørelsen desuden skulle godkende.

Ved disse greb lykkedes det mælkeudvalget via forskellige erstatningsordninger ved koncession at reducere de hidtidige godt 3.500 mælkeudsalg til i 1953 alene at omfatte 1.217 ismejerier og 411 bagerforretninger. Herudover forhandlede 445 bagerforretninger samtidig fløde, men ikke mælk. De kørende mælkehandlere måtte opgive deres virksomhed.³³

Tabel 4. Nøgletal for mælkeordningen, danske byer, 1940-1953

	Hovedstads- metropolen	Købstæder m.mælkeord.	Købstæder u.mælkeord.
Procentvis reduktion i antal mejerier og mælkeudsalg, 1940-1955			
Mejerier	85,2	49,2	21,6
Mælkeudsalg	53,5	50,8	22,3
Procentvis stigning, 1940-1946			
1 l. sødmælk	-2,5	+ 1,8	+16,8
1 l. kærnemælk	+6,6	+21,1	+24,3

Kilde: Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949, 1955, s. 19-31 og 96-97. Statistisk årsbog for København m.m., 1947-1948, s. 127 og 1953, s. 104.

I samme periode (1940-1953) gennemførtes kommunale mælkeordninger i de 46 større købstæder, der udgjorde 80 procent af den samlede købstadsbefolkning. Her skete det dog ikke med samme høje reduktion af mejerier og mælkeudsalg, som gennemførtes særlig i den del af hovedstadsmetropolen, der omfattedes af det storkøbenhavnske mælkeudvalg, men også i metropolens købstadsring, hvor 54,2 og 51,1 procent af mejerierne og mælkeudsalgene nedlagdes (tabel 4). Mest udtalt var det i Helsingør og Køge, hvor arbejderbevægelsen stod særlig stærkt og der opnåedes procentsatser, som nærmede sig det storkøbenhavnske område.

Til gengæld opnåede de købstæder, der fik mælkeordninger en langt større reduktion i antallet af mejerier og mælkeudsalg end de 33 købstæder, hvor kommunerne holdt sig tilbage fra at indgå i denne ordning. Med det resultat at disse kommuner fik langt større prisstigninger på både sød- og kærnemælk

end købstæder med mælkeordninger og i særlig grad i det storkøbenhavnske mælkeudvalgs del af hovedstadsmetropolen.³⁴

Med koncessioneringen af mælkeprodukters indførelse, behandling og en-grosforhandling til de 16 mejerier opnåedes i hovedstadsmetropolen både en bedre udnyttelse af disses produktionsanlæg og kørende materiel og en mindre indbyrdes konkurrence og dermed lavere behandlings-, konkurrence- og transportomkostninger. Sammen med den samtidig indførte avancebegrænsning, der blev mulig på dette grundlag, og reduktionen i antallet af mælkeudsalg, hvis omsætning øgedes så meget, at mælkeudvalget også kunne nedsætte detailavancen, kunne forskellen på 100 procent mellem en liter mælks indkøbspris hos mælkeproducenterne og dens butiksudsalgspris reduceres til 48 procent i 1945, 40 i 1949 og 51 i 1953. Dette på trods af at der til finansiering af erstatningerne lagdes en øre oven i prisen på en liter mælk og en særlig afgift på fløde, og mælkeprodukternes kvalitet samtidig blev højnet som følge af teknisk og hygiejnisk bedre udrustede tilbageværende mejerier.³⁵

Reformen blev helt afgørende for at sødmælk med en prisførelse på 7 procent blev det fødevareprodukt, der i hovedstadsmetropolen fik den laveste prisstigning mellem 1940 og 1953. Alene rugbrød og svinefedt lagde sig med stigninger på 31 og 38 procent lavest, hvorefter prisstigningerne på basale fødevarer accelererede. Franskbrød med 67 procent og med mere end en fordobling for f.eks. margarine, smør, gule ærter, æg, ost, billigt svinekød og simpelt pålæg.³⁶ Som helhed var der meget betydelige fødevareprisstigninger, som trods prisregulering fulgte med besættelsesårenes og de første efterkrigsårs vareknaphed og rationeringer, men altså ikke ramte mælk som følge af strukturlægningen af mælks både industrielle forarbejdning og distribution.

Mælkeordningens fastholdelse

Ikke desto mindre kunne det ikke afholde Venstre fra i 1948 i Folketinget at fremsætte et lovforslag om mælkeordningens afvikling.³⁷ Partiets ordfører, Anker Lau, betragtede mælkeordningen "som udtryk for den socialisme, som beherskede de fleste af de kommuner, der fik mælkeordningen". Lau bemærkede, med henvisning til Socialdemokratiets efterkrigstidsprogram (Fremtidens Danmark):

"At som demokratiske socialister, bekender man sig netop til evolutionen, udviklingen, omdannelsen af samfundet eet for eet, så kan der formentlig ikke være tvivl om, at dette her [mælkeordningen] er et skridt i den retning, man har fra socialistisk side".

En af de nye mælkeafslutningsmaskiner på Gladsaxe Mejeri, 1960.

Overgangen fra de klare og slanke mælkeflasker til de brune og buttede flasker kævede investeringer i nyt maskineri. I slutningen af 60'erne erstattedes mælk på flaske med mælk i plasticpose, der skulle placeres i en beholder af hård plast for at opnå en hensigtsmæssig udskenkning. De bovlede mælkeposer fortrængtes hurtigt af mælk i papkartonner, der leveredes fra det i Lund (Sverige) i 1951 oprettede AB Tetra Pak, som udviklede sig til en gigantisk multinational koncern (Gladsaxe Byarkiv).

Lau afsluttede med at konstatere:

“Jeg kan ikke tænke mig andet, end at alle, for hvem erhvervsfriheden betyder et gode, må se med velvilje på vort afviklingsforslag. For hele det danske erhvervsliv vil der være grund til at tænke sig den situation, at der skal gennemføres en “mælkeordning” indenfor ens eget område, at man selv hører til dem, der lukkes ude fra at drive sit erhverv”.³⁸

Såvel den socialdemokratiske handelsminister (J.O. Krag) som ordfører (Kaj Andresen) begrundede mælkeordningens gennemførelse i 1940. I den forbindelse henlede Krag opmærksomheden på, at ordningen ikke var en del af den række af midlertidige bemyndigelser, som samlingsregeringen frem til august 1943 bl.a. havde givet til Handelsministeriet, men udsprang af de strukturelle problemer, som den gang kendetegnede mælks forarbejdning og detailsalg. De to socialdemokrater understredede desuden betydningen af ordningens opretholdelse af hensyn til mælkeprodukters meget betydelige næringsværdi, anvendelse ved madtilberedning sammen med andre fødevarer og tidligere høje udgiftsandel i forhold til disse. I den forbindelse kunne Krag bl.a. oplyse, at prisen på sødmælk i 1946-1947 kun var steget med 1 procent i bykommuner med mælkeordninger, mens stigningen havde været 12 procent i kommuner uden disse ordninger.³⁹

Da der både ved folketingsbehandlingen og i et efterfølgende udvalg var tilslutning til Venstres forslag fra de konservative og Retsforbundet, bebudede

Krag, at der ville blive nedsat en kommission med henblik på en revision af lovgrundlaget bag mælkeordningen.⁴⁰ Kommissionen nedsattes året efter og fik som følge af mælkeordningens udtalte politisering en langt bredere sammensætning end den i 1939 nedsatte kommission, der lå bag ordningen. Repræsenteret blev således de politiske partier, forbrugerne, mejeriorganisationerne, mælkehandlen og andre erhvervsorganisationer.⁴¹

Som anledning til kommissionsnedsættelsen angav kommissionen selv: “Den første mælkekommissions opgave kunne populært udtrykt siges at være at bringe orden i kaos. Mælkekommissionen af 1949 skulle derimod undersøge, om den tilvejebragte orden eller ordening måtte anses for tilfredsstillende.”⁴² I sin afgivne beretning fra 1955 på over næsten 100 sider afdækkede kommissionen dette spørgsmål.⁴³

Kommissionen delte sig i et fler- og mindretal med hver sit lovforslag. Flertallet, der bl.a. omfattede Socialdemokratiet, DKP, Det radikale Venstre og forbrugernes organisationer, sluttede op om en bevarelse af mælkeordningen efter stort set de samme principper som den hidtidige ordening. Flertallet konstaterede “At det lykkedes at skabe orden af kaos, at skabe en fornuftig prisdannelse samt at skabe et højt hygiejnisk stade for mælkehandlen”. Grundlaget for flertalskonklusionen lød:

“Efter at det er lykkedes at indvinde disse fordele for bybefolkningen, bør man være yderst varsom med at foretage indgreb, som kan føre handlen med mælk, som er et af vore vigtigste levnedsmidler, ud i forhold, som vanskeligt lader sig overskue”.⁴⁴

Flertalsindstillingen konstaterede desuden dels at mælkeordningens koncessionssystem på en og samme tid havde bevaret privatdriften og sikret det offentlige en vidtgående kontrol over erhvervet, dels at en afvikling af ordningen ville føre til øget tilgang til både mejeribranchen og detailleddene med deraf følgende spild af kapacitet, mindre omsætning for hver virksomhed og højere omkostninger og priser på mælk.⁴⁵ Denne konstatering, var direkte adresseret til mindretallet, der trods forskellige særudtalelser samlede sig om et afviklingslovforslag, som havde betydelige paralleller til det, som Venstre havde fremlagt. Det blev da også dette parti og de to øvrige borgerlige, der stod bag forslaget til mælkeordningens afvikling sammen med ejerrepræsentanter fra mælkenes forarbejdning og detailsalg: Mejeriernes fællesorganisation, landbruget, bagermestrene og de danske handelsforeninger. Trods forskellige tilgange, argumenterede de for, at den fri konkurrence ville give lige så billig mælk.⁴⁶

Med afsæt i kommissionsflertallets indstilling og lovforslag fremsatte den socialdemokratiske ledede regering i 1958 et forslag til mælkeordningens forlængelse efter stort set de hidtidige retningslinjer, der var indlejret i bekendtgørelsen fra 1940, og den praksis, som havde udviklet sig på dette grundlag. Kommunerne skulle således stadig godkende oprettelse, salg og flytning af mejerier og mælkeudsalgssteder og kunne fortsætte koncessioneringen og reduktionen af sådanne virksomheder med henblik på, at den kommunale fastsættelse af priser på mælk og fløde blev lavest mulig.

Som en nyskabelse åbnede lovforslaget for, at repræsentationen af de øvrige forstadskommuner i mælkeudvalget øgedes med en medlemsplads, og at kommuner med andre bymæssige bebyggelser kunne omfattes af mælkeordningen. Det gjaldt større stationsbyer og forstadskommuner i hovedstadsmetropolen uden for mælkeudvalgets geografiske område. Udvidelserne for metropolens vedkommende var en følge af dens meget betydelige forstadstilvækst siden midten af århundredet.

Ved den efterfølgende folketingsbehandling fremførtes fra Socialdemokratiets side, med støtte fra Det radikale Venstre og DKP, de hidtidige argumenter for mælkeordningens fastholdelse. Venstre og Det konservative Folkeparti fremsatte det velkendte afviklingslovforslag med den lige så velkendte argumentation, der tog hensyn til næringsfriheden.⁴⁷ Det socialdemokratiske forslag, der hvilede på flertallets indstilling og forslag blev vedtaget.

I kraft af de meget betydelige resultater, som mælkeudvalget havde opnået ikke blot under besættelsen, men også i det første efterkrigsår, var sporene lagt for det videre arbejde. Antallet af mælkeudsalg reduceredes således mellem 1959 og 1967 med yderligere 19 procent. I mælkeudvalget var det blevet overvejet om der skulle gennemføres en videre kommunal reduktion af antallet af mejerier, men det besluttedes ikke desto mindre at afvente om disse skridt kunne gennemføres ad frivillighedens vej, med det resultat at der i perioden forsvandt tre små forstadsmejerier (Holte, Lyngby og Hellerup) og et københavnsk i Vanløse (tabel 3). Herved skulle den af mælkeudvalget tildelte salgskvote på 7,4 procent fordeles mellem de tilbageværende 9 mejerier. Resultatet blev at hovedstadens tre stormejeriers kvote øgedes med 5 procent, hvorved deres andel af mejeriernes samlede engrossalg steg til 76,5 procent. De små forstadsmejerier kunne forøge salgskvoterne på mellem 12 og 34 procent, højest for mejerierne i Gladsaxe, Glostrup og Rødovre, hvor forstadsdannelsen var særlig stærk.

Med hovedstadens andel på 63 procent af den samlede befolkning i de kommuner i hovedstadsmetropolen,⁴⁸ der indgik i mælkeudvalget, var de tre hovedstadsstormejeriers engrossalgskvote og særlig hovedstadsmejeriernes samlede på 86 procent signifikant større end den kvote, som mælkeudvalget

To af kvarterets fruer får en snak foran det lokale ismejeri på den inderste del af Gladsaxevej i 1965. Og naturligvis reklameres der i arbejder- og lavfunktionærforstaden Gladsaxe på mejeriskiltet for Vitana, som var et af rugbrødsprodukterne fra Arbejdernes Fællesbageri (Gladsaxe Byarkiv)

tildelte forstadsmejerierne. Dette var en følge af at disse mejerier i perioden fik en endnu større del af forstæderne som afsætningsområde og dermed et slet skjult forsøg på at minimere antallet af småmejerier, som på Vest- og Nordvestegnen fik de mindste salgskvoter.

Var de øvrige hastigt voksende forstæder andre steder på netop Vest- og Nordvestegnen, blevet en del af mælkeudvalget, var fordelingen af salgskvotterne sandsynligvis blevet forrykket til gode for det samlede antal forstadsmejerier. I lighed med andre regionale fælleskommunale samvirker i hovedstadsmetropolen skete det dog ikke, idet der oprettedes særlige mælkeordninger i hver af Ballerup-Måløv, Brøndby, Albertslund og Høje Tåstrup kommuner.⁴⁹ Antagelig var dette en følge af, at en sådan udvidelse af mælkeudvalgets geografiske område ville have ført til betydelige administrative omlægninger i en tid, hvor det landspolitiske flertal bag mælkeordningen så småt var ved at fortone sig.

Selv om de store strukturomlægninger af mælks industrielle forarbejdning og detailsalg var gennemført i midten af 50'erne, havde mælkeudvalget rigelig at gøre med både den løbende administration af mælkeordningen og behandling af klager over forhandlere, der ikke efterlevede udvalgets retningslinjer. Således lykkedes det for mælkeudvalget også i årene 1959-1968, trods tidens betydelige prisstigninger, at sikre en mere behersket prisudvikling på mælkeprodukter. Prisen på 1 liter sødmælk øgedes i perioden derved alene med 50,6 procent, mens forbrugerprisindekset samtidig udviste en stigning på 63,5 procent.⁵⁰

“Vi har sejret ad helvede til”

– Og med tilføjelsen: “Vi har flyttet hegnspæle”, sammenfattede LO-formanden Thomas Nielsen ved sin fratrædelsestale i februar 1982 resultat af arbejderbevægelsens kamp.⁵¹ Ikke blot fagbevægelsens kamp for markant stigende realløn, kortere arbejdstid og stærkt forbedrede arbejdsforhold, men også den politiske kamp, der havde ført til den socialt sikrende og omfordelende velfærdsstat, der samtidig tog sig af samfundsstrategisk produktion og regulerede blandingsøkonomiens vildskud.

Dette var en af forudsætningerne for at fødevarerudgifternes andel af de samlede forbrugsudgifter fra 1939 til 1970 var faldet fra 32 til 21 procent.⁵² For de laveste indkomster var der dog kun tale om en andel på 26 procent, hvilket ikke desto mindre repræsenterede en signifikant mindskelse i forhold til de 43 procent,⁵³ som fødevarer udgjorde af samme indkomstgruppes forbrug i 1930'erne. Dette var helt afgørende for at der i Socialdemokratiet i løbet af 1960'erne opstod en vis parathed til at se på bibeholdelsen af den om end lille, men i rækken af arbejderbevægelsens sejre ikke uvæsentlige, som mælkeordningen udgjorde.

Hertil kom kapitalens koncentrationstendens, de tiltagende forstadsdannelse under den fortsatte industrialiserings urbane vækst og den ændrede forbrugsadfærd, der under den første efterkrigstids højkonjunktur fulgte af et stærkt stigende privatforbrug, medvirkende til større efterspørgsel på også et stadig større og bredere fødevarerassortiment, der med kvindernes samtidige entré på arbejdsmarkedet fordrede, at fødevarerindkøb kunne forrettes ét eller få steder og mindre hyppigt, som følge af de stadig mere udbredte køleskabe i de enkelte husstande.

Dette befordrende for fremvæksten af de amerikansk inspirerede stadig flere og større selvbetjeningssupermarkeder med kølediske og moderne vareopstillingsmåder, der lokaliseredes til både de store almennyttige boligkompleksers mindre butikstørve i hovedstadsmetropolens og de store købstæders koncentriske forstæder og i stationscentrene i metropolforstædernes radiale forstadsbånd. Også i hovedstaden og i særlig grad i de ældre brokvarterer og udenom liggende yderdistrikter, udsatte supermarkederne den hidtidige enkeltvise småbutiksdetailhandel i fødevarerbranchen for den hårde konkurrence, der til sidst førte til butiksdød.

Denne dødstrussel, svævede i særlig grad over ismejerierne, der både havde et koncessionsbestemt begrænset varesortiment og vanskeligheder ved at tiltrække arbejdskraft til deres ubekvemme arbejdstider. Samtidig, forhandlede mælk nu i kartoner, der overflødiggjorde ismejeriernes omfattende returflaske-system, og uden større omkostninger kunne forhandles i supermarkederne og andre fødevarerforretninger med køleanlæg.

Selv om mælkeordningen siden 1940 havde reduceret det omkostnings- og detailprisbelastende store antal bymejerier, var ordningen gået uden om det store antal rurale mejerier, som kun producerede til lokale oplande og særlig til smørekseport, med det resultat at mængden af andels- og privatmejerier i landdistrikterne ikke var blevet nedbragt i samme omfang, som i byerne. De stod dermed overfor betydelige vanskeligheder, da de internationale priser på landbrugs- og fødevarer ikke holdt trit med omkostningerne. Særlig i 60'erne faldt dermed antallet af mejerier hurtigt og blev erstattet af nogle få større virksomheder, hvoraf Mejeriselskabet Danmark (1970) blev det største.⁵⁴

Med denne rationalisering af den rurale mejerisektor, der også havde omfattet en række af bymejerierne, og de samtidige forandringer af levnedsmiddeldistributionen og mælks detailsalg, nedsatte den socialdemokratiske regering i 1965 endnu et udvalg, der nu skulle undersøge en mulig tilpasning af mælkeordningen. Dette sammensattes bredt af organisationsrepræsentanter fra kommunerne, mejerierne, forbrugerne, detailhandlen, fagbevægelsen og arbejderkooperationen samt repræsentanter for centraladministrationen og det storkøbenhavnske mælkeudvalg.⁵⁵

Resultatet blev to udvalgsbetænkninger, der i årene omkring 1970 lagde op til en over to år gennemført liberalisering af mælkedetailudsalget og dermed åbning for fri handel med mælk og afvikling af den bykommunale koncessions- og prisfastsættelsespraksis på både mælkeforarbejdnings- og distributionsområdet.⁵⁶ Det blev gennemført med bred folketingspolitisk opbakning ved lovgivning fra 1969 og 1971.⁵⁷

Konklusion

Denne artikel har kastet lys over den lille flig af arbejderbevægelsens historie, men også velfærdsstatshistorien, som den storkøbenhavnske mælkeordning repræsenterede i 1940'erne og den første efterkrigstid. Udover fagbevægelsens lønkamp, kooperationens bestræbelse på at tilvejebringe billige og bedre fødevarer og boliger for de brede lønmodtagerlag og den fremvoksende velfærdsstats socialt og økonomisk sikrende og omfordelende velfærdssystem stod samme statsforms markedsintervention, som mælkeordningen var en del af, centralt i arbejderbevægelsen. En intervention, som med den tidlige velfærdsstat blev stadig mere udtalt fra tiden omkring Første Verdenskrig og i første omgang frem til århundredets midte, i form af statslige arbejdsmarkeds konfliktforebyggende- og forligsskabende institutioner, ferielov, overenskomstforlængelser og tidlige indsatser på arbejdsmiljøområdet. Gennem konjunkturregulerede økonomisk politik, pris- og vareregulering under og efter

Ismejeriet på Thorvaldsensvej i 1976. Den lille virksomhed klarede sig gennem mælkeudvalgets omfattende afvikling af mælkeudsalg og havde efterfølgende koncession på salg af mælk og fløde samt et mindre sortiment af andre produkter: Smør, ost, æg, franskbrød og ikke mindst slik, vand og øl. Med afviklingen af mælkeordningen og kapitalkoncentrationen indenfor fødevarerhandelen måtte nøglen kort efter drejes om. En butiksdød, der tidligere havde ramt og fortsat ramte de øvrige små fødevarerbutikker. I mindre grad i forstæderne og ved hovedstadens og de indre forstæders gennemgående forretningsgade, men fuldstændigt i sidegaderne på de københavnske brokvarterer og de frederiksbergske bykvarterer øst for Fasanvejslinjen (Frederiksberg Stadsarkiv).

verdenskrigene og huslejeregulering i det meste af perioden. Via økonomiske støtteordninger til oprettelse af husmandsbrug og socialt boligbyggeri, begyndende lokal og regional fysisk planlægning samt næsten fuld offentlig varetagelse af almene produktionsbetingelser: Forsyningsværker- og systemer, kollektiv trafik og post- og teleområdet.

Ikke desto mindre greb den spirende velfærdsstats markedsintervention sjældent mere direkte ind i vareproduktionen- og fordelingsens ejendomsforhold. Den mælkeordning, som i særlig grad udfoldedes i hovedstadsmetropolen, ser artiklen således, som en af de sjældne indgreb i den ellers ukrænkelige ejendomsret.⁵⁸ For at nedbringe den udgiftspost, som mælkeprodukter udgjorde blandt de brede lønmodtagerlags, i forhold til lønindkomsten, meget store udgifter til fødemidler, påviser artiklen, hvorledes den storkøbenhavnske mælkeordning gennemførte en voldsom reduktion af antallet af virksomheder, der både industrielt forarbejdede mælk og stod for dens detailsalg.

Resultatet blev, at omkostningerne ved forarbejdning og salg reduceredes, hvorved mælkeudvalget ved avancebegrænsning kunne nedsætte mælkeprisen, således at spændet mellem mælks indkøbspris hos landbrugerne og detailudsalgspris halveredes, og at prisstigningerne på mælk blev langt mindre end for andre fødevarer.

I den foreliggende forskning om mejeribrug er den bymæssige og særlig den storkøbenhavnske mælkeordning blevet anskuet ud fra mejeribranchens interesser i et sådant omfang at vægten her er blevet lagt på denne branches samtidigt udtrykte harme over, at være blevet udelukket fra både den politisk-administrative proces bag og implementeringen af mælkeordningen, og at ordningen ikke blot ensidigt varetog forbrugernes interesser, men også udgjorde et knæfald for Socialdemokratiet og arbejderbevægelsens Enighed. Netop varetagelsen af forbrugernes interesser er sat i fokus i denne artikel, da den storkøbenhavnske mælkeordning her indskrives som et af det utal af elementer i arbejderbevægelsens og velfærdsstatens bestræbelser for at bedre lønarbejder- lagets levevilkår i den reelle klassekonflikt, som kampen om større social og økonomisk lighed var udtryk for.

Med den helt særegne form, som mælkeordningens implementering fik i hovedstadsmetropolen, påviser artiklen tillige, at ordningen også blev en af de regionale rammebetingelser, der tilvejebragtes for at fremme interaktionen mellem metropolens funktionelt forskelligartede byenheder, og som skulle sikre realkapitalens bevægelighed og lokalisering, arbejdskraftens bevægelighed og boliglokalisering, produktionsevne og pendling samt varer og tjene- sters mobilitet. gennem bl.a. regional fysisk planlægning, trafikale infrastruktur, vand- og energiforsyning, spildevand- og affoldshåndtering, sygehusbehandling og videregående skolegang.

Regionale rammebetingelser, der indtil oprettelsen af Hovedstadsrådet i 1974,⁵⁹ i stigende grad tilvejebragtes af staten, Københavns Kommune (særlig i mellemkrigstiden), Gentofte Kommune (særlig på elektricitetsforsyningsområdet) samt fælleskommunale samvirker.⁶⁰ Den storkøbenhavnske mælkeordning blev dermed et af disse samvirker, der med billiggørelse af mælkeprodukter i byregional forstand ydede et om end lille bidrag til arbejdskraftens produktionsevne og dennes husstands reproduktion. I lighed med en række af de øvrige tilvejebragte regionale rammebetingelser, udvidedes den storkøbenhavnske mælkeordning imidlertid ikke i takt med hovedstadsmetropolens stadig større spredning, hvorved der også på dette område opstod regionale ubalancer.

Noter

1. Axel Nielsen: *Mælkeriet Enigheden gennem 75 år*, København 1972, s. 71.
2. *Dansk mejeribrug 1882-2000* (red. Claus Bjørn), De danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982, s. 223-234 og Svend Winther Kristensen: *Kampen om mælken. En erhvervs-historie om mejeriselskabet Danmark*, Landbohistorisk Selskab, 1986, s.12-17.
3. Henning Bro: *Hovedstadsmetropolen – den danske byregion. Regionale rammebetingelser for det danske hovedstadsområdes funktion som en byregion 1850-1990*, Frederiksberg, 2023, bd. 3, s. 12-13.
4. Bro: *Hovedstadsmetropolen*, 2023, bd. 3, s. 13-14.
5. Bro: *Hovedstadsmetropolen*, 2023, bd. 1, s. 97-99.
6. Fra slutningen af det 19. århundrede og frem til midten af det følgende anvendte offentlige myndigheder ofte betegnelsen "arbejdere og dermed ligestillede". De såkaldt ligestillede omfattede ofte forskellige lavereplacerede grupper af selvstændige og funktionærer, mens den gruppe af lavere funktionærer, der opereres med i denne artikel, gennemgående var omfatte af samtidens forståelse af de grupper, der havde indkomst- og levevilkår, der svarede til arbejderklassens.
7. Læge- og sygehusbehandling var dog stort set vedlagsfri for mindre bemidlede sygekassemedlemmer og fik tillige kommunale tilskud.
8. Ehrhorn Hummerston: *Arbejdernes Landsbank – 100 års ansvarlighed, 1919-2019*, København 2019. Johs. Hansen: *A/S Arbejdernes Livsforsikring*, København 1943. *Fremad – arbejderbevægelsens forlag 1912-1987* (red. Hans Hertel), København 1987. *Arbejdernes Oplysningsforbund 1924-1994* (red. Mette Albrechtsen), København 1994. Anja Warschawsky: "Folkeferie – ferieformer, ferieindhold og dannelsesidealer 1938-1988." *Arbejderhistorie*, 2008, nr. 2. Hanne Abildgaard og Connie Hansen: "Arbejdernes Kunstforening – kunst til folket 1936-2009", København 2009.
9. Henning Bro og Søren Kolstrup: *Fra slum til velfærd – fundamentet for velfærdsstatens boligpolitik*, København 2023, s. 41-100.
10. Kai Nielsen: *Hovedstadens Brugsforening, 1916-1941*, forlag 1941. Hans Rishøj: *Brugsforeningen HB 1941-1973*, København 1978.
11. *Arbejdernes fællesbageri gennem 50 Aar. 1886 11. november 1936*, København 1936. Kåre Månsson: "Bryggeriet Stjernen: arbejderbevægelsens bryggeri 1902-1964", *Fabrik og bolig*, 2001, nr. 1. AFB-Kalorien- *Arbejdernes Fællesorganisations Brændselsforretning*, København 1949.
12. Nielsen: *Mælkeriet Enigheden gennem 75 år*, 1972, s. 6-46.

13. Som følge af eksportmarkedets faldende kornpriser omlagdes det danske landbrug til animalsk produktion i slutningen af det 19. århundrede. Bl.a. med det resultat, at der inden midten af det følgende århundrede opstod 1.250 mejerier, hvoraf over 80 procent havde baggrund i gårdmandsklassens andelsbevægelse og som sammen med det mindre antal privatmejerier industrielt forarbejdede og leverede mælk, smør og ost til det nærmest opland af landdistrikter og stations- og landevejsbyer, men i særlig grad baseredes på smørekseport. På samme tid var der dannet 400 bymejerier, der stod for samme mælkeproduktion- og leverance i landets 80 købstæder. Jf. Kristensen: *Kampen om melken*, 1986, s. 9-11.

14. Poul Sverrild: *Veje til Hvidovre*, Frederiksberg 2020, s. 98-99. *Ballerup og Skovlunde*, (red. Bente Dahl Hanaen), Ballerup 2018, s. 313-322. Sigurd Rambusch: *Rodovre 1901-1976*, København 1978, s. 11, 42 og 80. *Trap Danmark*, II. Bd., 1920, s. 315.

Trap Danmark: 1850-1920 i Brøndby Kommune https://trap.lex.dk/1850-1920_i_Br%C3%B8ndby_Kommune#-Bebyggelse_og_erhverv – set 10.2.2024 Trap Danmark: 1850-1920 i Lyngby-Taarbæk Kommune https://trap.lex.dk/1850-1920_i_Lyngby-Taarb%C3%A6k_Kommune?_gl=1*orn6av*_up*MQ..&gclid=EA-IaIQobChMIoaC5vtL9gQMvmZOyCh1CjwK3EAAAYASAAEgJs1_D_BwE#-Bebyggelse_og_erhverv – set 10.2.2024 Trap Danmark: 1850-- 1920 i Herlev Kommune https://trap.lex.dk/1850-1920_i_Herlev_Kommune?_gl=1*cdin21*_up*MQ..&gclid=EA-IaIQobChMIzNrW8af9gQMvWQIGAB3q7QgsEAAAYASAAEgL6evD_BwE#-Administrativ_inddeling – set 10.2.2024. Trap Danmark: 1920-1970 i Herlev Kommune https://trap.lex.dk/1920-1970_i_Herlev_Kommune?_gl=1*1ph6lys*_up*MQ..&gclid=EA-IaIQobChMIzNrW8af9gQMvWQIGAB3q7QgsEAAAYASAAEgL6evD_BwE#-Befolkningsudvikling – set 10.2.2024

15. Mogens Lebech, *Solbjerg – 1895-1970, Aktieselskabet Det Danske Mælke-Compagni*, København København 1970. Bo Bramsen: *Trifolium gennem næsten 75 år: En beretning om sjællandske og lollandske herregårdes mejerivirksomhed*, København 1972.

16. Markedsanarki betegner en situation, hvor markedet overmættes af producenter, som følge af dets manglende selvregulering og at kapitalejerne samtidig producerer for at sikre profitten i forhold til amortisering af i forvejen investeret kapital. En del af kriseteorien om det simple markeds anarki, hvor profitsikringen i næste led ledsages af lønpress, der svækker arbejdskraftens i forvejen svage købekraft, og i det følgende led fører til reduktion i produktionsapparatet og dermed massearbejdsløshed. Indgår i et sæt af kriseteorier omfattede: Underkonsumtion og produktivitetsens udvidelse, profitratens faldende tendens, profitklemme, de lange linjer i akkumulationsprocessen, kapitalbevægelse og nationale og globale strukturkriser m.m. Jf. Anwar Shaikh: “En indføring i kriseteorierens historie”, *Kurasje* nr. 22, 1980: 5-49.

17. *Beretning fra Handelsministeriets Mælkekommission*, 1940, s. 10-88.

18. Forholdene i købstæderne behandles i *Beretning fra Handelsministeriets Mælkekommission*, 1940, s. 89-113.

19. *Beretning fra Handelsministeriets Mælkekommission*, 1940, s. 5-9 og 144-165.

20. Siden slutningen af det 19. århundrede og navnlig op gennem den første halvdel af det følgende var administrationen for den offentlige forvaltning blevet kendetegnet ved en statslig sektorstyring. Herved regulerede den centrale statsmagt kommunerne og underliggende statsinstitutioner ikke blot administrativt gennem bekendtgørelser og cirkulærer og økonomisk via refusioner og tilskud, men også gennem en detaljeret styring indenfor det stadig større lovkompleks, der fulgte med den fremvoksende velfærdsstat.

21. Den første lovgivning om mælkeproduktion- og distribution pegede således frem mod efterkrigstidens form for lovudfyldning- og administration, hvor den centrale statsmagt først styrede kommuner, amtskommuner og statslige institutioner gennem rammelove og implementerende bekendtgørelser, cirkulærer og vejledninger og efter

- 1970-kommunlæreformen desuden gennem de sektorplaner, som disse offentlige myndigheder skulle udarbejde for deres enkelte ressortområder og efter centralstatslig godkendelse skulle styre disses konkrete ressortvaretagelse.
22. RDT 1939/40, TA, s. 5013-5018, FF, s. 5032-5034.
23. RDT 1939/40, FF s. 5100-5104.
24. Koefoeds citater: RDT 1939/40, FF s. 5105.
25. RDT 1939/40, FF s. 5107-5108.
26. Bondepartiet var den politiske gren af den højreradikale landbobevægelse: Landbrugernes Sammenslutning. Partiet og organisationen var i starten af 30'erne udsprunget af Venstre og de til partiet tilknyttede landbrugsorganisationer. Bondepartiet havde andel i planerne om indsættelse af en nazistisk ledet regering efter besættelsen og havde i besættelsesårene et samarbejde med de danske nazister. danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitet: Det Frie Folkeparti/Bondepartiet, 1934-1945
<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/det-frie-folkepartibondepartiet> – set 25.2.2024
27. RDT 1939/40, FF s. 5113-5116.
28. RDT 1939/40, TB, s. 2251-2252, FF, s. 5166-5178, 5179-5182, LT, s. 2119-2136, TB, s. 2269-2270, LF, s.2155-2165.
29. Lovtidende 1940, s. 1509-1512.
30. Brød, kager, is, mel, gryn, smør, margarine, fedt, æg, sodavand, øl, frugtsaft, honning marmelade, tør chokolade, visse sukkevarer, smørrebrødspapir og friske og indpakede oste.
31. *Ministerialtidende* 1940, s. 402-411.
32. Valby Mejeri opkøbtes 1944 af Trifolium og Aashøj Mejeri (København/Sundbyerne) nedlagdes 1948, mens Granly Mejeri (København/Utterslev) opkøbtes af de øvrige mejerier i 1951.
33. *Statistisk Årbog for København m.m.*, 1960, s. 198.
34. Forhandlingsprotokol, 13.10-1941-19.10.1954. Journalsager nr. VI 1--3, VI 6, VI 9, 1970-1971. Mælkeordningen: Den historiske udvikling – diverse betænkninger og beretning, 1940-1971. Sekretariatet for Storkøbenhavns kommunale mælkeudvalg [Frederiksberg Stadsarkiv, A 21]
35. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 19-31.
36. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 14-19.
37. *Statistisk årbog for København m.m.*, 1953, s. 104.
38. RDT 1947/48, TA, s. 6299-6300.
39. Citater: RDT 1947/48, FF, s. 4528-4529.
40. RDT 1947/48, FF, s. 4519-4525 og 4533-4536.
41. RDT 1947/48, FF, s. 4536-4545. Rigsdagsårbogen 1947/48, s. 743.
42. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 5-9.
43. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 109.
44. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 10-108.
45. Citater: *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 111.
46. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 110-114 og 137-143.
47. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 110-114 og 144-147.
48. FT 1957/58, TA, s. 3-7, FF, s. 230-253, B, s. 349-356, FF, s. 3379-3397 og 4125-4133.
49. *Statistisk Årbog for København m.m.*, 1968, s. 216.
50. *Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*, 1969, s. 20-22.
51. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1914-1980*, København 1985, s. 301-302. *Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*, 1969, s. 22.
52. danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitet:: Thomas Nielsens (LO) afslutningsreplik

16. februar 1982 <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/thomas-nielsens-lo-afslutningsreplik-16-februar-1982> – set 2.3.2024
53. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1914-1980*, 1985, s. 99.
54. *Levevilkår i Danmark*, 1976, s. 190.
55. *Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*, 1969, s. 40-62.
56. *Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*, 1969, s. 5-8.
57. *Betænkning I afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*, 1969, s. 55-73. *Betænkning II afgivet af Handelsministeriets mælkeudvalg af 1965*. 1971, s. 5-59.
58. Folketingsårbogen 1968/69, s. 289-291 og 1971/1972, s. 152-153.
59. Også i de øvrige skandinaviske hovedstæder gennemførtes en stærk reduktion af antallet af mejerier, men her gennemført af mejerierne med offentlige subsidier. Med den storkøbenhavnske mælkeordnings kommunale koncessionering af mælkebehandling- og detailhandel med indbygget avancebegrænsning og kommunal pisdannelse på området, blev ordningen langt mere videregående i den danske hovedstadsmetropol (jf. *Beretning fra Handelsministeriets mælkekommission af 1949*, 1955, s. 104-107).
60. Det regionskommunale organ Hovedstadsrådet tilvejebragte fra 1974 de angivne regionale rammebetingelser, men nedlagdes af den siddende konservativt ledede regering ved udgangen af 1990. Herved kastedes hovedstadsmetropolen ud i regional planløshed (jf. Henning Bo: "Et udpræget hastværksarbejde" Omkring Hovedstadsrådets nedlæggelse, *Historisk Tidsskrift*, 2024, nr. 1).
61. Bro: *Hovedstadsmetropolen*, 2023, bd. 3, s. 29-53.

Forkortelser:

- RDT: Rigsdagstidende:
FT: Folketingstidende
TA: Tillæg A
TB: Tillæg B
TC: Tillæg C
FF: Folketingets forhandlinger
LF: Landstingets forhandlinger

Abstract

Henning Bro: "Planned economy in the milk trade". The Copenhagen milk scheme, 1939-1971, *Arbejderhistorie*, 1-1, 2024, pp. 120-149.

The 20th Century saw a series of interventions in the free market by the labour movement: the trade union's wage struggles, the co-operative's effort to provide cheap and better food and housing and the emerging redistributive welfare system in which the state provided social and economic security.

This article focuses on one such intervention, namely the municipal

Greater Copenhagen milk scheme, which was active between 1940 and 1971.

In most cases, the emerging welfare state market interventions did not intervene directly with the property relations of commodity production and distribution. As such, the milk scheme, which was developed in the capital metropolis, was a rare intervention in the otherwise inviolable industrial property right, which shows us that milk was considered an important staple in people's diet.

Aiming to reduce the expenses of milk and dairy products to adjust them to low income and high food expenses among wage earners, the Greater Copenhagen milk scheme forced drastic reductions in the number of companies that processed and sold milk. The result was reduced processing costs, which in turn allowed for lower milk prices, making milk much cheaper than other foodstuffs.

Henning Bro
Seniorforsker, Ph.D., Frederiksberg Stadsarkiv
hebr02@frederiksberg.dk